

Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie*

ZDENĚK R. NEŠPOR**
Sociologický ústav AV ČR

The Re-emigration of Czech Western Emigrants in the 1990s from the Perspective of Economic Sociology

Abstract: In this article the author discusses qualitative economic sociology and its connections to social-constructionist sociology of knowledge, cultural institutions and economic culture, and he applies this theoretical background to his survey on Czech Western re-emigrants in the 1990s and their perceptions of contemporary Czech society, economic-cultural institutions, and business/entrepreneurial behaviour. He concludes that fundamental differences between Czech and Western societies remain owing to the strong historical and socio-cultural embeddedness of the patterns of economic culture, especially value-based attitudes to the categories of time, supra-individual entities, different forms of capital, and managerial and other business activities. While the (ideal type of) Western socio-economic behaviour can be understood in terms of 'fundamental individualism', the Czech 'individualism of (material) consumption' seems essentially different. The latter originated in the disintegration of the socialist way of living, though it also incorporates some older cognitive and behavioural patterns, and thus it understands capitalism in a somewhat Marxian way, implying '(economic) liberalism without liberals'.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 1: 31–55

Mezi převratnými společenskými změnami, které v celosvětovém měřítku přinesla poslední třetina dvacátého století, zaujímá význačné místo fenomén mezinárodních migrací, respektive jeho nebývalý rozsah [Castles-Miller 1998: 4–15; Guiraudon, Joppke 2001: 2]. Ať už jsou tyto migrace motivovány ekonomicky, politicky nebo nábožensky, ať jde o lidi jdoucí „za lepším“ nebo o uprchlíky před zvůli komunistických a dalších režimů, před náboženským, politickým, etnickým či třídním pronásledováním, mezinárodní pohyby obyvatelstva začaly být natolik významné, že pro mnohé zpochybnily samotnou ideu národního státu. Právě proto se například v Ka-

* Studie je výstupem z grantu GA ČR č. 403/03/0339 „Proměny socio-ekonomických hodnot v procesu přibližování ČR k EU“ a z interního grantu AV ČR č. Z7028912-I002 „Reemigrace zahraničních Čechů, zejména emigrantů z vyspělých zemí, do ČR v 90. letech 20. století“. Autor za tuto podporu děkuje.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. et Mgr. Zdeněk R. Nešpor, Sociologický ústav AV ČR, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: zdenek.nespor@soc.cas.cz.

nadě, jedné z tradičních imigračních zemí, začalo v 70. letech hovořit o multikulturalismu. Cílem se stalo vytvoření „polysémantické“ společnosti, jejíž členové by sdíleli jen určité nezákladnější kulturní hodnoty a která by zároveň umožňovala jejich podstatné rozšiřování na základě individuálního výběru z široké palety možností. Ovšem nad problémy, které tato koncepce nese, se diskutuje dodnes [Kymlicka 1998; Schlesinger 1991]. Avšak ať se k nim postavíme jakkoli, mezinárodní migrace se zcela jistě staly jedním z nejdůležitějších katalyzátorů současné kulturní globalizace.

Na druhou stranu stále existují společnosti, které se k tomuto vývoji obrátily zády a zarputile lpí na tradiční koncepci národa a národního státu. Jednou z nich bylo Československo a v mnohém patrně dosud je i Česká republika, jak o tom svědčí řada negativních postojů české společnosti vůči imigrantům, ať už přicházejí odkudkoli [cf. např. Chlupka 1992; Holý 2001]. Český postoj k vlastním emigrantům tak stále dobře vystihuje známá Dykova báseň *Země mluví* či stejně negativistický román komunistického spisovatele Jurika *Emigranti*. Naproti tomu na imigranty z Východu, ať jde o jihoasijské stánkové prodejce, nebo o ukrajinské zedníky, se česká společnost dívá nevráživě a s obavami, anebo se je snaží maximálně využít ve svůj prospěch [Nosková 2002; Václavíková 2002]. Jejich akceptace sociální majoritou rozhodně nesměřuje k – jakkoli problematickému – multikulturalismu [cf. Hirt, Jakoubek 2004], nýbrž naopak k jejich maximálnímu využití jako levné pracovní síly či zdroje levného zboží, nakupovaného s patřičným pohrdáním.

Výsledkem postupující globalizace, stejně jako v roce 2004 ukončeného procesu vstupu České republiky do Evropské unie je skutečnost, že do České republiky od 90. let 20. století přicházejí také imigranti ze Západu. Jsou to podnikatelé, hledající volné pole působnosti, zaměstnanci mezinárodních korporací a institucí, „ex-patrioti“ nespokojení se životem v rodné zemi a snažící se pro sebe najít vhodnější podmínky někde jinde, ale také vracející se čeští emigranti, uprchlíci před komunistickým režimem nebo jejich potomci, kteří se po jeho pádu rozhodli vrátit do „staré vlasti“.¹ Právě tato skupina přitom je natolik četná a specifická, že „obrátila“ migrační směr mezi Západem a Východem – příliv imigrantů z vyspělých zemí do České republiky (a Slovinska, v menší míře i do Pobaltských zemí) je tak v posledních pat-

¹ Vymezení pojmu reemigrant bylo předmětem ostrých sporů již v období po druhé světové válce (v souvislosti s reemigrací z Polska, SSSR a balkánských zemí do Československa), nejnověji se mu věnovala např. Valášková [1992: 193–194]. V této studii vycházím z jeho etablovaného významu, zahrnujícího jak osoby, které samy emigrovaly a později se (trvale) vrátily do země původu, tak jejich potomky. Ve výzkumném vzorku, jenž bude popsán níže, přitom šlo *de natura rem* o potomky první generace, jejich podíl však nebyl v porovnání s „vlastními reemigranty“ nijak vysoký (12 % osob „emigrujících“ ve věku do patnácti let nebo narozených v zahraničí), což samozřejmě odpovídá jejich hlubšímu zakotvení v prostředí hostitelských zemí a tudíž nezájmu o „reemigraci“. Tato skupina se přitom názorově neliší od „vlastních reemigrantů“, s jistou výjimkou v podobě odlišného národního vědomí, jež však tímto výzkumem nebylo sledováno; čtenáře mohou odkázat na existující (sociálně-)psychologický výzkum Š. Alföldy, předložený v podobě diplomové práce na FSV UK v roce 2004.

nácti letech podstatně větší, než počet odchodů českých občanů na Západ, zatímco ve všech ostatních postkomunistických zemích je tomu přesně naopak [Hoenekopp 2000: 7–10; cf. Castles, Miller 1998: 105]. Paradoxně k tomu, stejně jako ke skutečnosti že tito reemigranti přinášejí důležité kontakty a sociální, ekonomické i politické *know-how*, je však vztah většiny české společnosti k navrátilcům spíše prezíravý nebo otevřeně nepřátelský, což vynikne zejména ve srovnání s Maďarskem a Polskem, ačkoli i zde se v rámci postojů vůči reemigrantům uplatňují také další aspekty (věk, vzdělání a socioekonomický status autochtónů, jejich lokální a regionální zázemí, původ reemigrantů). Vyplývá to z tradicionalistického pohledu na národ, z toho že emigranti byli jeho „zrádci“ [Lněničková 1999: 246], kteří ze země odešli za účelem osobního zisku, přičemž odmítli svůj díl společenské zodpovědnosti; skutečnost, že Československo bylo v letech 1948–1989 v komunistickém područí, je přitom pramálo významná. Většina české společnosti pohlíží na reemigranty s despektem, jako na lidi, kteří byli na Západě neúspěšní (neboť jinak by se přeci nevraceli!), anebo s až patolízalskou oddaností, pokud přinášejí kapitálové zdroje a kontakty.

V této studii bych chtěl shrnout výsledky rozsáhlého kvalitativního sociologického a sociálně-antropologického výzkumu procesu reemigrace českých emigrantů z vyspělých zemí a jejich (re)integrace do české společnosti v 90. letech 20. století, který probíhal v letech 2002–2003 v rámci výzkumného programu Oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR. Ještě předtím však bude nutné (1.) na pozadí dosavadního vývoje sociologického a sociálně antropologického studia mezinárodních migrací ozřejmit teoretická a metodická východiska hlavní výzkumné perspektivy, již se stala u nás dosud málo známá ekonomická sociologie; (2.) seznámit čtenáře s použitými metodami a technikami sběru a analýzy dat. Poněvadž výsledky pilotní části výzkumu, svého druhu případové studie a některé dílčí analýzy již byly publikovány jinde [např. Nešpor 2002; Nešpor 2003], zaměřím se v dalším textu zejména (3.) na důležitou problematiku ekonomických hodnot a socioekonomického jednání reemigrantů ve vztahu k majoritní společnosti; (4.) na širší kognitivní a mentální kategorie toto jednání ovlivňující tak, jak je konceptualizuje ekonomická sociologie a antropologie, a konečně (5.) na hodnocení současné české společnosti, respektive jejího socioekonomického jednání, z úhlu pohledu reemigrantů, vědomých si jak tradiční zakotvenosti českých kognitivních, normativních a behaviorálních struktur a symbolů tak i jejich současného stavu ve vyspělých zemích západní Evropy, severní Ameriky, Austrálie i dalších. S odvoláním na fenomenologickou metodu A. Schütze totiž právě reemigranty můžeme považovat za jisté „zrcadlo“ české společnosti, přinášející důležité „amatérsko-sociologické“ poznání skrytých či latentně fungujících sociálních procesů [Nešpor 2002a: 789–790].

Současná migrační studia a perspektiva ekonomické sociologie

V období od 60. let dvacátého století došlo k výrazným strukturním změnám mezinárodních migračních pohybů (včetně uprchlíků), mezi něž bývá řazena globalizace, akcelerace, diferenciacce, feminizace a politizace migrací. Podle S. Castlese a M. Mil-

lera [1998: 8–9] totiž migrační pohyby, ať již vedou jakýmkoli směrem, zasahují stále větší množství zemí, přičemž se vzájemně posilují. Zároveň však platí, že většina emigračních i imigračních společností zakouší vícero typů migračních pohybů, nežli protichůdných. Od 60. let 20. století se dále uplatnilo pravidlo feminizace (především pracovních) migrací, kdy v globálním měřítku ženy migrují nejen více, než tomu bylo doposavad, ale podle uvedených autorů dokonce i v absolutních číslech více než muži (podle posledního dostupného údaje OSN v celkovém počtu mezinárodních migrantů ženy tvořily 48 % [World Migration 2003: 306]. Konečně 90. léta přinesla novou politizaci migrací. Zatímco totiž většina západoevropských zemí výrazně omezila přijímání imigrantů již v 70. letech (s výjimkou především politických uprchlíků), v dalších významných imigračních zemích, zejména v Austrálii, Kanadě a USA, tento trend pokračoval až do té doby, než se ukázaly signifikantní obtíže s politikou multikulturalismu. V současnosti proto většina vyspělých států zřetelně brojí proti imigraci, s výjimkou žádané imigrace vysoce kvalitních odborníků, což vede k formálnímu snižování počtu žadatelů o azyl, k přeměně transmigrací v jednosměrné migrační pohyby a především k nárůstu ilegálních (i)migrací a s nimi spojené zločinnosti. V. Guiraudonová přitom ukázala, že ruku v ruce s tím však jde i „de-nacionalizace“ kontroly migrací, snaha jednotlivých států přenést aditivní náklady spojené s kontrolou a restrikcí imigrace na jiné entity – země původu, regionální a nadnárodní korporace, privátní sektor [Guiraudon, Joppke 2001: 31–64]. Všechny tyto změny souvisejí se skutečností, že důsledkem mezinárodních migrací jsou změny na trhu práce, spojené se zásadními přesuny ekonomického, sociálního i symbolického (kulturního) kapitálu. Tato skutečnost zase zpětně ovlivnila vědecké studium migračních pohybů; naprostá většina novějších, především amerických výzkumů (i)migrační problematiky se proto nesusoustřeďuje ani tolik na důvody vedoucí k jednotlivým migracím, jako spíše na jejich důsledky pro fungování hospodářství a společnosti hostitelských zemí. Změny, k nimž došlo na poli mezinárodních migrací, především zřetelné selhání tzv. asimilační teorie v severoamerickém prostoru [Hirschmann 1983; Yans-McLaughlin 1990: 4–7], stejně jako signifikantní proměny teoretických východisek společenskovedních disciplín, kritika ekonomického přístupu *rational choice theory* a vznik alternativních schémat (konceptualizace sociálního kapitálu – G. C. Loury, P. Bourdieu; sociálních sítí – Ch. Tilly; tzv. nová ekonomie migrací – O. Stark; ekonomická sociologie – M. Granovetter, R. Swedberg), nutně vedly k zásadní rekonceptualizaci migračních studií a k širší transdisciplinární diskusi. Na tomto místě se pokusím uvést alespoň nejdůležitější teoretické a metodické posuny [dále cf. Brettel-Hollifield 2000; Castles, Miller 1998: 19–37].

Tradiční studium migračních pohybů vycházelo především z jejich deskriptivního demografického popisu, který byl v mikrorovině doplněn o hledání racionálních *push* a *pull* faktorů, důvodů vedoucích k emigraci či naopak imigraci. Platilo přitom, že od okamžiku, kdy tento typ analýzy překračoval demografický popis kvantitativních dat, byl úzce spojen (třebaže namnoze implicitně) s teoretickým ekonomismem neoklasické školy. E/imigrace z tohoto úhlu pohledu představovaly racionální volbu jednotlivců, vedených snahou maximalizovat osobní zisk, ať již v ekonomické oblasti, nebo v podobě statusových, sociálních a dalších výhod. Tomu od-

povídala i jejich volba cílové (hostitelské) země a snaha o co možná rychlé začlenění do tamní společnosti, asimilacionismus tradičně spojovaný kupříkladu s „tavicím tyglíkem“ (*melting pot*) americké společnosti. Od neoklasických migračních teorií nestály příliš daleko ani přístupy obvykle označované za historicko-strukturální ve smyslu konceptualizace „světových (ekonomicko-politických/migračních) systémů“, jejichž kořeny často spočívaly v marxismu, nebo v teorii světových systémů (I. Wallerstein). Jejich základním explikačním rámcem však byla, na rozdíl od předchozího typu, makro-rovina představovaná především „umístěním“ (e/imigračního) státu v rámci širšího geopolitického, kulturního a ekonomického mezinárodního vztahového společenství. Tyto teorie předpokládaly, že mezinárodní migrace vyvolávají nerovnost v distribuci zdrojů a moci mezi jednotlivými státy, doplněnou o vstupní politiku imigračních zemí – konceptualizace migračních pohybů tedy i v tomto případě vycházela z *push* a *pull* faktorů a racionální volby jednotlivce, bylo však přihlíženo i k jejímu širšímu – někdy i historickému – kontextu.

Neoklasická konceptualizace migrací přitom dokázala, byť s určitými problémy v případě řetězových migrací a politických uprchlíků, uspokojivě vysvětlit většinu migračních pohybů do druhé světové války, především tzv. velkou migraci z Evropy do Spojených států, Kanady a některých zemí Latinské Ameriky ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Naopak historicko-strukturální přístupy ukázaly své přednosti při analýzách migrací do tzv. globálních měst, ať již v Americe (Los Angeles, Mexico City ad.), v Asii (Singapur) nebo v subsaharské Africe (Addis Abeba, Nairobi), respektive do bývalých koloniálních mocností, a obecně migrací spojených se vzájemnými vztahy mezi centry a periferiemi jednotlivých ekonomicko-politických a sociokulturních okruhů. S rozšiřováním migračních pohybů (i jejich typů) ve druhé polovině 20. století však narůstaly explikační problémy spojené s oběma přístupy. Neoklasicismu totiž chyběla historická dimenze, vedoucí kupříkladu k upřednostňování někdejších velmocí jako imigračních zemí z bývalých kolonií, zatímco historicko-strukturální přístupy nabízely pouze globální a často příliš schématický pohled na mezinárodní vazby a vztahy. Úzce ekonomistický pohled, považující individuum za hlavního činitele migračních procesů, doplněný případně o historické a etnografické studium kulturních kořenů bez většího vlivu na současný stav, byl proto v celosvětové odborné diskusi jednoznačně opuštěn.

Namísto toho začaly být uvažovány sociální (a často i socioekonomické) faktory oboustranně ovlivňující migrační procesy. Podle známého, jakkoli extrémního postulátu C. Tillyho, totiž nemigrují jednotlivci, nýbrž „migrují {sociální} sítě“ [Yans-McLaughlin 1990: 85]. Tzv. nová ekonomie migrací ukázala, že transsubjektivní sociální vazby, především rodinné/domácnostní (*households*), ale i větších sociálních entit až po celé (etnické/náboženské/třídní ad.) komunity, totiž významnou měrou ovlivňují jak rozhodnutí zda migrovat a jakým způsobem, tak výběr imigrační (hostitelské) země a způsob a míru adaptace a integrace do tamní společnosti [Stark 1991]. Zároveň platí, že migrační vlny nesestávají z izolovaných jednotlivců, nýbrž zahrnují širší sociální skupiny, ať již spojené silnými či slabými vzájemnými vazbami. Novější výzkumy prokázaly, že etnické sociální sítě, působící kromě jiného jako

zdroje pracovních příležitostí v rámci formální i neformální ekonomiky [Light, Gold 2000], většinou fungují na bázi sdílení sociálního a symbolického kapitálu, přičemž usnadňují jeho „konvertibilitu“. Tyto sítě imigrantům usnadňují pohyb na trhu práce a v některých případech dokonce vyvolávají řetězové migrace [Tilly, Tilly 1998: 192–193], jsou však výhodné i pro zaměstnavatele, neboť snižují náklady na získání, vyškolení a kontrolu pracovníků a díky této oboustranné výhodnosti dochází k jejich přetrvávání a reprodukci, nehledě na případné společenské a politické tlaky proti jejich existenci. Zároveň mohou generovat i kapitálové zdroje použitelné pro rozvoj vlastních ekonomických aktivit nebo pro tvorbu lidského kapitálu. Rozsah sociokulturních prvků, které mají svůj původ v před-migrační institucionální realitě mateřských společností a zároveň dlouhodobě ovlivňují ekonomické a pracovní chování (i) migrantů, přitom je obrovský. Může jít o svěbytný příbuzenský a šňateční systém, sociální důvěru a její uplatňování, sociální kapitál, kulturní predispozice k ekonomickým postojům, hodnotám a vztahům, náboženství, jazyk, uspokojení z ne/podřízení se majoritním vzorcům chování, solidaritu a sociální sítě, relativní pře/podzaměstnanost či o akceptaci imigrantů sociální majoritou atd. Konečně však platí, že tyto migrační sítě zároveň udržují existující vazby k rodné zemi, respektive svým součastem v ní. „Pro etnické minority [jejich] kultura hraje klíčovou roli jako zdroj identity a základ rezistence vůči exkluzi a diskriminaci ze strany majoritní společnosti“ [Castles, Miller 1998: 37]. Současně je značná část aktuálních migrací toliko dočasná, přičemž vzájemné vazby mezi emigračními a imigračními součastmi téhož společenství (například v podobě kapitálové výměny a „vysílání“ zástupců dané komunity do ciziny za prací) tvoří jejich významný prvek. Mezi dvěma a více zeměmi tak vznikají relativně trvalé migrační systémy na bázi historických, politických, ekonomických, sociálních a kulturních vazeb, v jejichž rámci dochází k migračním rozhodnutím a pohybům. Hraje při nich roli jak kulturní a symbolický kapitál, projevující se především v „globálním“, systémovém měřítku, tak především kapitál sociální (rodinné a skupinové struktury, neformální sociální sítě) a v poslední době i organizovaný kapitál ekonomický, struktury (často stojící za hranicí zákona) označované za „migrační průmysl“.

Vedle tohoto systémového přístupu, který nahradil starší teorie asimilace a v některých ohledech i etnického pluralismu, se však stále zřetelněji uplatňuje antropologicky orientovaná perspektiva, chápající kulturu – včetně ekonomické kultury [Berger 1993: 11–12; Lavoie, Chamlee-Wright 2000: 37–40] – především jako soubor pružných, dynamicky se vyvíjejících kognitivních a normativních rámců, ovlivňujících lidské jednání, nikoli jako statickou, askribovanou skutečnost [Clifford 1988; Geertz 2000]. T. Faist přitom rozlišuje tři roviny analýzy migračních pohybů: 1. individuální rovinu, vycházející z osobních hodnotových schémat a očekávání; 2. rovinu kolektivních sociálních a symbolických pout; a 3. rovinu vyšších, celospolečenských sociálních struktur, přičemž v rámci migračních procesů se uplatňují všechny tyto aspekty [Faist 2000: 30–35]. Zatímco individuální stránka migračních pohybů byla studována klasickými migračními teoriemi, jejichž individualistický pohled na migrace vedl k přílišnému zdůrazňování socioekonomických, občansko-politických a dalších motivačních faktorů jednotlivce, a strukturální perspek-

tiva obecných systémových přístupů, mezi nimiž v posledních letech dominovala teorie migračních systémů, postulovala existenci širokých sociálních sítí, aniž by byla zcela s to vysvětlit jejich vznik, teprve uvedení analytické meso-roviny dokázalo tyto nedostatky řešit. Proto týž autor hovoří v souvislosti s antropologickými teoriemi o třetí generaci migračních studií [ibid.: 10–12], představované především teorií tzv. transnacionálních sociálních prostorů [cf. Brettel-Hollifield 2000: 15–17, 97–135]. Jde o neformální sociální organizace, překračující hranice jednotlivých států, které vznikají na základě společně sdílených symbolických hodnot (etnicita, náboženství, sociálně sdílené hodnoty atd.), přičemž participace na těchto sítích výrazně zvyšuje transferabilitu a tudíž i „konvertibilitu“ sociálního kapitálu. Tím dochází ke snížení sociálních nákladů spojených se vstupem a integrací do nového prostředí, což je obzvláště významné v situaci silících globalizačních tendencí. Sociální a symbolický kapitál se přitom uplatňuje jak v selekci samotných (skupin) migrantů, v jejich výběru imigračních zemí, tamní difuzi a fenoménu řetězových migrací, tak i při (ve většině případů nutně jen částečné) adaptaci a integraci imigrantů do institučních sfér hostitelské společnosti. Jiný typ teoretické syntézy dosavadních migračních studií předložil nedávno i D. Massey [1998].

Obecná akceptace tohoto paradigmatu byla dále posílena paralelní teoretickou konstitucí ekonomické sociologie [Swedberg 1993, o vývoji této subdisciplíny též Swedberg 1997]. Ekonomická sociologie, řečeno ve zkratce, totiž přinesla nový pohled na tři základní ekonomické entity: firmy, trh práce a oblast spotřeby. V rovině analýzy podniků především zpochybnila roli racionality v organizačních a řídicích procesech, neboť rozhodovací racionalita je ve skutečnosti často suplována závislostí na sociokulturních kategoriích a interpersonálních a symbolických vazbách. Sociokulturní zakotvenost ekonomického jednání, odporující neoklasickému pojetí, je přitom ještě patrnější v případě trhu práce. Jak ukázaly četné studie M. Granovettera, Ch. Tillyho a dalších, žádné ekonomické prostředí není „standardní“ v tom smyslu, že by v něm docházelo k bezvýhradně racionální interakci mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, nýbrž se zde uplatňují existující sociální a symbolická pouta obou stran, především parsonsovské slabé sociální vazby. Oblast spotřeby je oproti dvěma předchozím do značné míry výsostným polem ekonomické sociologie; neoklasicismem stejně jako většinou dalších ekonomických koncepcí byla doposud silně přehlížena a to především v těch aspektech, které byly zmíněny již v případě socioekonomické analýzy podniků a pracovního trhu. Ekonomové a sociologové totiž sice již drahně let zkoumali spotřebitelské chování a jeho nejrůznější indikátory, nebrali však v potaz například rodinnou dynamiku spotřeby či sociální vazby mezi spotřebiteli, stejně jako faktory sociálních nerovností či třídního zařazení. Jinak řečeno, žádné ekonomické jednání není do důsledku ani racionální, ani individuální, a z důvodu zájmového konfliktu ani nevede k rovnovážnému stavu systému (s výjimkou dlouhodobého konsenzu) *ex definitione* proto, že je zároveň a především jednáním sociálním. Na obzvláštní význam tohoto „zázemí“ (*embeddedness* podle M. Granovettera, *encapsulation* v dikci A. Etzioniho) socioekonomického jednání pro studium současné české společnosti a její transformace po roce 1989 přitom upozornil J. Večerník [např. Večerník 2002].

Metodika a techniky sběru dat

Běžné demografické výzkumy, vycházející z tradičních paradigmat, nejsou vzhledem k metodice sběru dat s to zohlednit podíl a odlišnost reemigrantů v rámci migračních procesů do České republiky, stejně jako to nedělají statistické přehledy mezinárodních migračních pohybů [např. Cizinci 2002: 15–19, 25n.; Horáková, Macounová 2004]. Tato studie naopak vychází z relativně rozsáhlého kvalitativního sociologického a sociálně-antropologického výzkumu, realizovaného v Sociologickém ústavu AV ČR v letech 2002–2003 jako součást interního grantu AV ČR *Reemigrace zahraničních Čechů, zejména emigrantů z vyspělých zemí, do ČR v 90. letech 20. století*. V rámci tohoto výzkumu bylo provedeno 100 semistrukturovaných interview s českými reemigranty ze Západu po roce 1989 a dalších třicet interview se svého druhu kontrolní skupinou českých emigrantů, kteří reemigraci odmítli.² Rozhovory, trvající vždy alespoň hodinu (obvykle déle), byly ve vybraných případech doplněny o terénní sociálně-antropologické zúčastněné pozorování, o interview s členy majoritní společnosti přicházejícími do styku s reemigranty a o další techniky sběru dat, souvisejících především s ověřováním zjištěných skutečností a s historickou analýzou.

Ať už byla použita jakákoli metodika sběru dat, výzkum byl primárně cílen k zodpovězení následujících biografických okruhů:

1. otázky spojené s emigrací, tzn. její časové, kontextuální a biografické zařazení, subjektivní motivace a cíle, průběh;
2. otázky spojené s reemigrací, tzn. tytéž problémové okruhy ve spojitosti s reemigrací subjektu, dále subjektivní recepce vztahu k sociální majoritě a *vice versa*;
3. subjektivní hodnocení českého prostředí, problematika přetrvávání mocenských struktur komunistického režimu po listopadu 1989, nejrůznějších lobby a jejich sociální fungování v různých institučních sférách, zájem sociální majority o aktivní participaci v politické a občanské sféře, prolínání politických a ekonomických struktur a institucí (formální i neformální povahy);
4. otázky ekonomicko-pracovního vývoje, počínaje proměnami v těchto oblastech v souvislosti s migračními a integračními procesy, působení sociálních skupin, v případě reemigrace problémy subjektivního hodnocení české majority stran pracovních a ekonomických hodnot a norem;
5. otázky rodinných a dalších sociálních vztahů a jejich hodnotového založení;
6. všeobecné otázky umožňující charakterizaci subjektu podle askribovaných i získaných vlastností, ověření dosud zjištěných informací metodou křížových otázek či komparace s výpověďmi jiných respondentů.

Vzhledem k relativnímu rozsahu populace českých západních reemigrantů 90. let,

² Většina rozhovorů byla se souhlasem respondentů nahrávána, v ostatních případech byl o průběhu rozhovoru pořizován písemný záznam. Tyto a další výzkumné materiály jsou archivovány na SOÚ AV ČR.

Tab. 1. Struktura vzorku podle hostitelských zemí a pohlaví

skupina	hostitelská země	četnost hostitelských zemí ³	rel. validní četnost hostitelských zemí (%)	z toho ženy	rel. četnost žen (%) ⁴
reemigranti	Spojené státy	26	22,6	10	38,5
	Německo	17	14,8	4	23,5
	Kanada	16	13,9	7	43,8
	Rakousko	10	8,7	0	0
	Austrálie	8	6,9	1	12,5
	Spojené království	8	6,9	1	12,5
	Francie	6	5,2	1	16,7
	Švýcarsko	5	4,3	2	40,0
	ostatní	19	16,5	6	31,6
emigranti	Švýcarsko	9	30,0	3	33,3
	Německo	7	23,3	4	57,1
	Spojené státy + Kanada	6	20,0	2	33,3
	Spojené království	5	16,7	2	40,0
	ostatní	3	10,0	2	66,7

odhadovanému na cca 30–40.000 osob, stejně jako k její heterogenní povaze, byla velmi důležitá otázka konstrukce vzorku respondentů. Poněvadž neexistuje žádná statistická databáze této skupiny, respektive není veřejně přístupná, a vpravdě ani nelze hovořit – na rozdíl například od jiných e/imigračních komunit – o jednotné, navenek ohraničené skupině,⁵ bylo nutné zvolit techniku účelového výběru a *snow-*

³ Větší počet českých re/emigrantů, především z let 1948–1968, v průběhu své emigrace pobýval ve více zemích; v tomto přehledu jim přiřazuji všechna místa pobytu přesahujícího dva roky (součet proto převyšuje celkový počet re/emigrantů).

⁴ Hostitelská země = 100 %.

⁵ Mezi reemigranty (a jejich názory) existují v některých případech významné rozdíly, pramenící především z odlišností jejich hostitelských zemí (viz tab. č. 1), délky pobytu v zahraničí (tab. č. 3), ale i věku a typu socioekonomických aktivit a uplatnění v různých životních stádiích, jak o tom budu informovat níže. Menší význam mělo pohlaví a vzdělání respondenta (tab. č. 1 a 2) a jeho formální občansko-sociální status v hostitelské zemi, v posledním případě i z důvodu konfusního působení řady faktorů (různá a časově proměnlivá politika hostitelských zemí v udělování občanství, k získání státního občanství v řadě případů docházelo prostřednictvím sňatku či narození atd.); ze skupiny reemigrantů mělo cizí státní příslušnost 65 osob (74 valid. %), 23 osob mělo povolení k trvalému pobytu, nejčastěji na základě statutu uprchlíka (26 valid. %), u dvanácti osob tato skutečnost nebyla zjištěna; ze skupiny odmítající reemigraci mělo 24 osob (80%) cizí státní příslušnost, mnohdy ovšem získanou až po roce 1989, a 6 osob (20%) povolení k trvalému pobytu v hostitelské zemi.

Tab. 2. Relativní hodnoty nejvyššího dosaženého vzdělání reemigrantů a míry jeho uplatnění (všechny údaje jsou v %)

Nejvyšší dosažené vzdělání	Celková relativní četnost	Uplatnění vzdělání v hostitelské zemi ⁶	Uplatnění vzdělání po reemigraci ⁷
základní + vyučení	7	28,6	0
střední	42 ⁸	30,9	7,1
vysokoškolské	51 ⁹	88,2	70,6 ¹⁰
celkem	100	60	39

ball. Některé vnější ukazatele, stejně jako souhlasný soud odborníků, však alespoň nepřímo svědčí o reprezentativnosti získaného vzorku, alespoň v případě skupiny reemigrantů [Nešpor 2002: 66]. V případě kontrolní skupiny subjektů, které reemigraci odmítly, z praktických důvodů nemohlo jít než o soubor ilustračních *case studies*, jejichž výpovědní hodnotu nelze přeceňovat. Některé základní charakteristiky vzorku podává tab. č. 1.

Tabulka č. 2 ukazuje míru nejvyššího dosaženého vzdělání mezi respondenty z řad reemigrantů a možnost jeho dlouhodobého uplatnění v rámci profesních aktivit v hostitelské zemi a po návratu do ČR, která je důležitým indikátorem socioekonomické úspěšnosti a fungování sociálního kapitálu.

Konečně tabulka č. 3 informuje o délce pobytu reemigrantů v zahraničí, přičemž vzhledem k jejich fluktuaci není uspořádána podle jednotlivých zemí (viz pozn. č. 3), nýbrž kontinentů, mezi nimiž byla míra sekundárních migrací mnohem omezenější; v tomto případě je započten pouze delší pobyt (rok a více).

Většina interpretační práce a získávání dalších podpůrných pramenných zdrojů, především literární povahy a tzv. subjektivních dokumentů [Yans-McLaughlin 1990: 254–290], byla po skončení uvedeného grantového projektu přesunuta do projektu *Proměny socio-ekonomických hodnot v procesu přibližování ČR k EU*, v jehož rámci byly zjištěné skutečnosti použity jako významný komparativní materiál pro studium současné české ekonomické kultury, mj. ve vztahu k procesu vstupu a integrace ČR do EU. Toto zaměření umožnilo širší rozpracování ekonomicko-sociologické části výzkumu, dosud vycházejícího převážně z perspektivy biografické a kvalitativní sociologie, jehož shrnutím je tato studie. Kromě nezbytné (1.) otázky po li-

⁶ Daný typ vzdělání = 100 %.

⁷ Daný typ vzdělání = 100 %.

⁸ Z toho čtyři respondenti (9,5 %) znovu/absolvovali středoškolské vzdělání v zahraničí.

⁹ Z toho dvacet respondentů (39,2 %) znovu/absolvovalo vysokoškolské vzdělání v zahraničí.

¹⁰ Relativně značná četnost uplatnění vysokoškolského vzdělání po reemigraci (oproti nižším stupňům) pramení ve velké míře ze samozaměstnavatelské schopnosti těchto reemigrantů, z výhodnosti jejich zaměstnávání ze strany zahraničních firem a v neposlední řadě z poměrně velkého podílu pracujících důchodců.

Tab. 3. Délka a oblast emigrace reemigrantů (všechny údaje jsou v %)

Oblast	Narození v zahraničí nebo emigrovavší do 15ti let věku ¹¹	0–5 let	6–10 let	11–20 let	21 a více let
Evropa	3	2	6	16	19
Severní Amerika	8	3	2	7	23
Austrálie	1	0	0	2	4
Afrika ¹²	0	0	0	1	3
Celkem	12	5	8	26	49

vu socioekonomických veličin na průběh reemigrace a postreemigrační adaptace a integrace subjektů do české společnosti se výzkum zaměřil (2.) na vliv „západní zkušenosti“ na socioekonomické chování subjektů a (3.) na srovnání západního, tj. především západoevropského a severoamerického, a (transformačního) českého přístupu k ekonomickým hodnotám, spojeným s podnikatelskými aktivitami a fungováním širšího ekonomicko-podnikatelského prostoru, včetně intrafiremních vztahů a „vnějšího ohraničení“ tohoto prostoru sociálními institucemi a formálními (právními) úpravami. Výzkum přitom nevycházel jen ze sebeprojekce a sebehodnocení respondentů, nýbrž zaznamenával také názory okolní společnosti a badatelské („etické“) pozorování a hodnocení.

Druhá část výzkumu vycházela prakticky výlučně z výše naznačené perspektivy ekonomické sociologie a antropologie, chápající ekonomickou kulturu jako „sociální, politický a kulturní systém či kontext, v němž určité ekonomické procesy probíhaly“ [Berger 1993: 11]. To má dva závažné důsledky; prvním je orientace na nadindividuální sociální, symbolické a hodnotové rámce, ovlivňující kognitivní, behaviorální a do jisté míry i emocionální jednání subjektů, jejichž prostřednictvím se tyto rámce projevují sice nutně, avšak ve všech případech jen částečně. Žádný jednotlivý aktér totiž není „absolutním nositelem“ své (ekonomické) kultury, nýbrž mezi jednotlivými vzorci chování existuje značná intrakulturní variabilita, a to jak v rovině legitimizované a sociálně akceptované, tak tuto rovinu překračující. Na druhou stranu však platí, že každý socializovaný jedinec uvedené rámce internalizuje nezávisle na svém aktuálním sociálním jednání, přičemž v případě migrantů jde o do značné míry vědomé volní rozhodnutí. Právě proto jsou – řečeno s Schützem – „cizinci sociology“ a proto mohou i ekonomicky (již) neaktivní reemigranti, kteří se ve vzorku vyskytli v poměrně hojné míře, sloužit jako zdroj empiricko-výzkumných i komparativních poznatků o ekonomické kultuře, respektive kulturách, Západu

¹¹ Tato kategorie je uplatňována disjunktivně vzhledem ke kategoriím užitým v následujících případech.

¹² Jde pouze o Jihoafrickou republiku.

Tab. 4. Reemigranti podle převažujícího ekonomicko-pracovního zařazení

pracovní vztah	odvětví/další charakteristika	četnost	rel. validní četnost (%)	z toho ženy	rel. četnost žen (%) ¹³
podnikatel	zemědělství	1	0,1	0	0
	průmysl ¹⁴	6	7,3	1	16,7
	terciární sektor	24	29,3	3	12,5
zaměstnanec	zemědělství	0	0	0	0
	průmysl	6	7,3	0	0
	terciární sektor	33	40,2	8	24,2
důchodce/rentiér	pracující ¹⁵	12	14,6	3	25
	nepracující	15	—	6	40
ostatní	studující	2	—	2	100
	rodičovská dovolená	1	—	0	0
celkem		100	100	23	23

a transformující se české společnosti. Naprostá většina reemigrantů si totiž byla vědomá na jedné straně radikální změny hodnotového systému v důsledku své integrace do hostitelských zemí a na straně druhé jeho stávající odlišnosti od současného, jejich slovy postkomunistického českého prostředí.¹⁶ Kromě již uváděného odlišného přístupu k celoživotnímu vzdělávání (viz tab. č. 2 a příslušné poznámky), nebo sociálním a symbolickým vazbám,¹⁷ to dokládá třeba i odlišnost vzorku reemigrantů od standardní populace v základních ekonomicko-pracovních charakteristikách (tab. č. 4), i když zde se nepochybně uplatnily také další faktory, jako přístup na trh, vstupní kapitál (nejen v čistě hospodářském smyslu) atd.

¹³ Odvětví = 100 %.

¹⁴ Do sektoru průmyslu (v celém textu) započítávám i stavebnictví.

¹⁵ Ve všech případech se jednalo o zaměstnání v rámci terciárního sektoru.

¹⁶ Resp. č. 84, 11. 3. 2004, to vyjádřila slovy: „My, když sme odešli, tak sme vlastně byli úplně stejný, jak ty všichni ostatní, aniž bychom si to uvědomovali. Byli sme prostě členem toho stáda, dá se říct. A když sme přišli do Kanady, tak tam sme se naučili pracovat a tam sme se naučili být poctivý, a vono za těch třicet let to ve vás pak zůstane ... Ten návrat, to byla vlastně taková nová emigrace, horší než ta první ... Já sem prostě přijela do Český republiky {jako} hrozně slušnej člověk, {ale} prostě sem zjistila, že tady, když je člověk moc slušnej mezi lidma, v tom byznysu, tak prostě voni si myslej ty lidi, že když je člověk hodnej, tak je totálně blbej. Takže já sem se naučila, že prostě bouchnu pěstí do stolu, vynadám jim do volů, ... {protože} voni tomu jinak nerozuměj.“ Stejný nebo podobný názor vyjádřilo cca 90 % respondentů, jak z řad „vlastních reemigrantů“, tak jejich potomků, přičemž vnější pohled na jejich profesní aktivity tuto odlišnost ve velké míře potvrzuje.

¹⁷ Autor na toto téma připravuje pro časopis *Lidé města* studii „Sociální, pracovní a habitacní aspekty reintegrace západních emigrantů do české společnosti“.

Již z tohoto základního přehledu přitom vyplývají některé strukturální charakteristiky, respektive systematická ovlivnění skupiny reemigrantů, stejně jako její odlišnosti od běžné české populace [viz Statistická ročenka 2003]. Z hlediska sektorů pracovní činnosti jeví reemigranti vcelku pochopitelně nižší zájem o zemědělství, přičemž jedním z důvodů byla i jejich malá účast v restitučních,¹⁸ respektive privatizačních procesech, zatímco znatelně převažovala jejich činnost v terciárním sektoru (69 % oproti 58,3 % u běžné populace). Mnohem častěji přitom pracovali jako podnikatelé či zaměstnanci soukromých subjektů, zatímco státní podniky a organizace se na tomto počtu podílely jen okrajově. Podobné vztahy platily i v případě relativní četnosti podnikatelů v sektorech; zatímco počet podnikatelů v zemědělství byl poloviční vzhledem k standardní populaci (3,2 % oproti 6,6 %) a nižší byl i počet podnikatelů v průmyslu (19,3 % oproti 26 %), soukromé podnikání v rámci terciárního sektoru převyšovalo standard (77,4 % oproti 67,4 %). Jednalo se přitom zejména o malé firmy, nejčastěji v podobě drobného podnikání podle živnostenského zákona, ač asi jedna pětina podnikatelů z řad reemigrantů (spolu)vlastnila střední nebo i velké firmy s alespoň několika desítkami zaměstnanců. Důležitým zjištěním byla skutečnost, že téměř polovina reemigrantů, pobírajících starobní důchod nebo (v ojedinělých případech) žijících z renty, zároveň – „ze zájmu“ – vykonávala pracovní činnost, většinou poměrně značného rozsahu. Tato skutečnost byla častější u mužů než u žen, ale v obou případech zřetelně převyšovala český standard. Vzhledem k heterogennímu složení vzorku a nejisté reprezentativnosti z jeho kvantitativního vyjádření nelze vyvozovat další komparativní skutečnosti, např. relativní veličiny pro obě pohlaví. Jako na zajímavost, která však v daném rozsahu nemá dostatečnou výpovědní hodnotu, lze upozornit na skutečnost, že jediný respondent, který byl na rodičovské dovolené, byl muž, nikoli žena, jak stále výrazně převažuje u majoritní populace.

Česká společnost z úhlu pohledu reemigrantů

Odlišné „pracovně-demografické“ charakteristiky zajisté nebyly jedinými faktory, diferencujícími západní reemigranty od standardní české populace. V mnohém totiž vycházely z odlišného sociálního a hodnotově-symbolického založení, které na druhou stranu i generovaly a posilovaly. Potvrdila se tak skutečnost, známá i z jiných šetření [např. Potůček et al. 2003: 20–21], že česká společnost zatím ještě nepřekonala postkomunistické období. Nejdůležitější rozdíly se přitom projevují ve vnímání základních sociokulturních kategorií, jako je vztah k práci, času, nadindividuálním entitám, nebo v hodnotově založeném sociálním jednání [Nešpor et al. 2003: 24–38; Večerník 2003]; jejich důsledkem je potom například „odlišné podnikání“. Záměrně vyhocenými slovy jedné respondentky, „na celém světě prostě byz-

¹⁸ Relativní neúčast reemigrantů v restitučních řízeních byla způsobena buď tím, že v okamžiku případného podání nespĺňovali formální předpoklady (české občanství), nebo tím, že se tohoto nároku na základě vlastního rozhodnutí vzdali; [viz např. Frýbort 2000: 97].

nys je byznys, ale v Český republice prostě byznys se dělá jinak¹⁹,¹⁹ je založen na osobních vazbách, mnohdy pololegální nebo nelegální povahy, na snaze o rychlé zbohatnutí za jakoukoli cenu, zneužívání nedostatků legislativního rámce atd. Těchto rozdílů si přitom je vědomá i většina (majoritní) populace, což se projevuje například důrazem na minulost, na důležitost kořenů, na znalost poměrů. Ne všichni je však – na rozdíl od reemigrantů – vnímají negativně; jejich důsledkem jsou totiž různé „obrané strategie“ před působením nových aktérů a jejich norem. Přitom je lhostejné, jak se to projevuje kupříkladu v (dosud neuzavřených) diskusích o regulovaném nájemném, jde-li o *homines novi* z důvodu imigrace nebo prostě o důsledek populačního vývoje, znevýhodňující mladé, flexibilní a potenciálně nebezpečné konkurenty.²⁰ Zcela shodně je tomu i na trhu pracovních míst, jež jsou zastávána a vpravdě „držena“ na základě kdysi získané kvalifikace a/nebo klientelistických vazeb, nebo v případě obav z příchodu zahraničních investorů, demonstrováných v 90. letech argumentací proti výprodeji „rodinného stříbra“ české ekonomiky [Myant 2003: 15].

Značná část respondentů však upozornila, že antipodické vidění reality úspěšného světa a České republiky, jež bylo typické pro první polovinu 90. let, pomalu přestává platit. Rozdíly lze naproti tomu spatřovat mezi privátním a státním sektorem, mezi firmami se zahraniční účastí a ryze českými, nebo mezi Prahou, některými dalšími velkými městy a příhraničními regiony na jedné straně oproti venkovu obecně a především regionům (včetně průmyslových) procházejícím výraznou státem subvencovanou restrukturalizací. Zatímco v prvním případě došlo pod tíhou konkurenčního tlaku a také s nezbytným nárůstem obchodních kontaktů do úspěšného světa k rychlému přijetí některých západních ekonomicko-pracovních norem,

¹⁹ Resp. č. 84, 11. 3. 2003. Stejný nebo podobný názor vyjádřilo cca 75–80 % respondentů, necelých 10 % odmítlo na tuto otázku odpovědět s poukazem na malé zkušenosti s podnikáním v ČR. V této obecné rovině se přitom názory nelišily s ohledem na emigrační země respondentů ani na délku pobytu a míru integrace v nich, byť reemigranti z různých zemí zdůrazňovali různé aspekty této diference; typicky například reemigranti z anglofonních zemí zdůrazňovali negativa českého ochránářství a sociálních výhod, zatímco reemigranti z německojazyčné oblasti spíše malou systematickostí a převahu řešení *ad hoc*. Na nízkou míru funkčnosti neformálních dohod, byrokratičnost, sociální sítě, korupci atd. si však stěžovali prakticky všichni.

²⁰ Pěkně to vyjádřil resp. č. 20, 2. 10. 2002, zaměstnanec úspěšné počítačové firmy, „tady všechno je přes kontakty, přes známý, občas přes úplatek. Nikdo ti nic neřekne zadarmo, musí tě znát, všechno to je takovej tajupnej svět, kterej se tvoří z takovejch uzavřených kruhů“. Tato výpověď, stejně jako množství obdobných (cca 50 %), přitom ukazuje poněkud zjednodušenou percepci současné české reality, prezentovanou řadou zahraničních a/nebo nevládních organizací (např. Transparency International), odhalujících hlavní nedostatky fungování českého hospodářství a společnosti v obrovském plošném rozšíření (finanční či materiální) korupce. Jistě je to oprávněné – avšak je třeba neustále připomínat, že tato „korupce *an sich*“ je jen „špičkou ledovce“ mnohem významnějších a častějších neformálních socioekonomických vztahů na hranici legality nebo i za ní; jejich typickým příkladem může být zásadní propojenost ekonomické a politické/správní sféry, především na lokální úrovni.

někdy vedoucím až k „překompenzaci“ v podobě zneužívání pracovníků a jejich vynucené flexibility (např. časové, nebo spočívající v aplikaci krátkodobých pracovních smluv), ve druhém zůstává všechno při starém. Dokonce jakoby v 90. letech docházelo k propadu, protože „tenkrát {před rokem 1989} lidi byli ještě drženi v mezích, ale teď je všechno volný ... korupce byla vždycky tady, ale taková, jako je teďka, to je katastrofa“.²¹ Asi nejdůležitějším důvodem tohoto nárůstu je způsob interpretace fungování kapitalistické ekonomiky, který česká společnost přijala za svůj.

Odstranění deklarovaného (méně již skutečně prováděného) kolektivismu a rovnostářství reálně-socialistické společnosti, nastartované a provedené ekonomickou reformou, se hned na počátku 90. let stalo jedním z klíčových prvků společenské transformace; v neoklasicistní dikci V. Klause a jejích dalších architektů přitom mělo v podstatě tvořit její prvek stěžejní.²² V nové společnosti měl každý pracovat pro sebe sama, přičemž jeho práce měla být oceňována výhradně podle svého výkonu, nikoli podle vnějších činitelů (dosavadní členství v KSČ apod.), což mělo vést k větší výkonnosti, měřitelné většími příjmy. Uvolnění omezení uplatňovaných „ekonomikou nedostatku“ ve spotřební oblasti, však zároveň vedlo k výraznému zvýšení spotřeby; vyšší příjmy začaly být především utráceny, začaly sloužit nejen k uspokojování životních potřeb, ale také – a možná především – k reprezentaci úspěšných. Stal-li se však právě (a pouze) osobní zisk, respektive jeho prezentace prostřednictvím (materiální) spotřeby, hlavním cílem každého člověka, aniž byl kladen důraz na způsob jeho nabytí, nijak nepřekvapí, že za normalizace ustavené heslo „kdo nekrade, okrádá rodinu“ prokázalo i v popřevratovém období nebyvalou životnost.²³ „Kapitalismus“ byl českou společností záhy pochopen jako cesta k bezuzdnému avšak dovolenému okrádání druhých za účelem maximalizace vlastního zisku; byl interpretován ve stejném duchu, v jakém o něm hovořily marxistické příručky politické ekonomie nebo oficiální žurnalistika před rokem 1989. Nepochybně zde spolupůsobily i „vzory“ některých v první polovině 90. let úspěšných podnikatelů a politiků, legitimujících „divoký kapitalismus“, stejně jako praktické zkušenosti s privatizací na místní úrovni, jež tento pohled podpořily a nakonec (spolu)prosadily. Takto pochopený „kapitalismus“ přitom dodnes tvoří jeden z nejdůležitějších kulturních vzorců socioekonomického fungování české společnosti.

²¹ Resp. č. 47, 2. 1. 2003. O korupci v ČR bylo ochotno hovořit pouze 63 % respondentů, z nichž 81 % vyjádřilo shodné přesvědčení.

²² Tato perspektiva je přitom uplatňována dodnes, protože kupř. respondenti č. 62, 5. 5. 2003, a č. 66, 11. 2. 2003, upozornili ve vztahu ke vstupu ČR do EU, že „do Evropy chceme, ale rádi bychom jenom ty výhody a neuvědomujeme si, že to není záležitost ekonomická. Samozřejmě to tam hraje roli ... ale, že se stanem součástí úžasného projektu, to je jim {běžné české populaci} jedno“. Vstup do EU hodnotilo pozitivně přes 80% respondentů, mezi ostatními (nijak překvapivě) převažovali reemigranti ze Švýcarska a z USA (nikoli ale z Austrálie a Kanady).

²³ Na tyto sociokulturní vzorce českého ekonomického jednání, které budu níže nazývat spotřebním individualismem, a jejich původ v normalizačním období upozornil např. již Holý [2001: 33–36].

Důležitými sférami petrifikace a replikace tohoto kulturního vzorce jsou, podle osobních zkušeností respondentů výzkumu, především oblasti firemní kultury a vztahů jedince ke státu a dalším sociálním entitám, potažmo k občanské společnosti. V obou případech se totiž projevuje výrazný individualismus, materialismus a konzumerismus současné české populace, stejně jako její flexibilita ve schopnosti obcházet a porušovat systémová pravidla, nikoli ve svém standardním vymezení (jako flexibilita místní, časová a funkční, z nichž zejména první typ je naopak v české společnosti dost nízký). Stát je velkou většinou populace stále ještě vnímán jako hlavní tvůrce společenských změn, jako „dárce“ sociálního blaha [cf. Potůček et al. 2003: 36–40], zároveň je v něm však viděn i „nepřítel“, „okrádající“ jedince/rodinu prostřednictvím daní, sociálních odvodů i jinak, čímž snižuje osobní zisk, aniž by za to poskytoval adekvátní náhradu. Ideálem většiny české populace je proto růst paternalistických tendencí státu, pokud přispívají ke zvýšení osobního zisku, a jejich krácení v opačném případě, ať již k tomu má docházet prostřednictvím politicko-sociálních opatření (jejichž volba však je různorodá a namnoze protichůdná, jak o tom svědčí např. i proměny volebních preferencí v posledních patnácti letech), nebo – zejména na lokální úrovni – využíváním struktur na hranici legality (neformální sociální sítě, sloužící jako hlavní zdroj informací o podnikatelských a pracovních příležitostech, motivační faktor při rozhodování ve výběrových a konkurzních řízeních, či vlivové skupiny) nebo i za ní (nejrůznější formy korupce).

Podobně je tomu i v případě firem, k nimž většina zaměstnanců dosud necítí loajalitu, nýbrž je vedena především snahou jejich prostřednictvím maximalizovat vlastní zisk. Díky vyšší míře kontroly tak již sice do značné míry vymizely praktiky typu „rozkrádání {majetku v socialistickém vlastnictví}“, avšak velká míra fluktuace „úspěšných“ zaměstnanců na jedné straně, vedených často jen vidinou krátkodobého zisku, a nízká pracovní výkonnost (včetně zmiňovaných „obraných strategií“) těch ostatních na straně druhé, na to jednoznačně ukazuje. Navíc zvyšování kontroly zaměstnanců, ke kterému se podniky musí uchýlovat, je jednak v mnoha případech kontraproduktivní, dále vede k růstu transakčních nákladů a tím k prodražování výroby a konečně vlastně představuje jakousi cestu v kruhu. V prostředí, které podporuje korupci (včetně jejích nepeněžních forem), je totiž každá kontrolní instance vposledku podplatitelná, takže „kontrolní šroub“ musí být utahován stále víc a víc, ačkoli se tím neúnosně zvyšují náklady a konečný efekt je sporný.

Jak již bylo řečeno, k podstatným změnám tohoto stavu dochází především v důsledku vstupu zahraničních (západních) firem na český trh, respektive díky pracovním a obchodním kontaktům českého privátního sektoru s nimi; tento „Západ“ je totiž v očích českých občanů neutrálnější a legitimnější než prezentace těchže hodnot reemigranty. Právě proto velká většina respondentů zdůraznila své naděje v postupnou transformaci českého pracovní-podnikatelského prostředí vlivem rostoucí integrace uvnitř Evropské unie. Důvodem jsou jednak odlišné sociální a symbolické normy, jimž se české prostředí chtě-nechtě bude muset přizpůsobit (a kterým se budu věnovat níže v textu), ale také – což je možná vzhledem k současnému ekonomicko-kulturnímu „nastavení“ firemní sféry v České republice ještě důležitěj-

ší – odlišný způsob „materializace“ symbolického a sociálního kapitálu. Západní firmy a jejich manažeři, vstupující na český trh, totiž nemají komparativní výhodu v podobě vztahů z minulosti a „znalosti prostředí“. Raději než relativně drahou a vždy nebezpečnou cestu korupce by však při získávání zakázek apod. uplatnili jinou komparativní výhodu, jíž naopak disponují, výhodu tradice a s ní spojeného „dobrého jména“ firmy (jež by naopak mohla být poškozena odhalením korupčních a dalších nelegálních praktik). Střední a velké firmy, které si takový tlak na své okolí mohou dovolit,²⁴ stejně jako firmy vyrábějící na export, pro které české korupční praktiky představují nadbytečné zvyšování transakčních nákladů, proto prosazují transparentnější ekonomické rozhodování, které je pro ně výhodnější i finančně, a svým příkladem nutně strhávají i své české protějšky.

Jakkoli je přitom pravděpodobné, že tyto tendence budou v rámci Evropské unie sílit, horizont jejich vymizení lze podle většiny respondentů výzkumu odhadovat spíše na generace než na roky, což souvisí asi i s tím, že v některých aspektech jde o prvky svým původem dávno předcházející období vlády komunistické diktatury a jím jen petrifikované či hypertrofované.²⁵ Kruh zvyků, vycházejících z (neúplného) rozkladu reálně-socialistického životního stylu tedy stále ještě prokazuje značnou vitalitu; je to kruh začínající u okamžité a potenciálně nekonečné materiální spotřeby (velmi snadno a úspěšně stimulované i reklamou), jenž dále vede přes nedůvěru k autoritám, nechuť angažovat se v nadindividuálních sférách nenosících okamžitý zisk a s tím spojené fungování neformálních sociálních sítí a korupci zpět k „uctívání“ materiálních, „jedině zaručených“ hodnot, nabytých jakýmkoli způsobem.

Ekonomické hodnoty a jednání českých reemigrantů ze Západu

Výše naznačená verbalizovaná percepce fungování současné české společnosti a socioekonomického jednání jejích aktérů, odlišná a namnoze protikladná k hodnotovému založení západních reemigrantů, nabytému během jejich emigračního pobytu, se zřetelně projevuje i v jejich vlastním jednání. Není to ostatně případ jediný, podobné rozdíly byly pozorovány i v případě cizinců v České republice [Nešpor et

²⁴ Naopak drobní podnikatelé, ať už západní nebo z řad reemigrantů, *ipso facto* museli přes svůj počáteční odpor přistoupit na „síťové“ a korupční praktiky českého prostředí (nebo se zdejšího podnikání vzdát); svědectví o tom podali např. resp. č. 18, 27. 9. 2002 či č. 85, 11. 3. 2003 ad. Respondent, podnikající v rámci malé obce v zemědělství, se sice neuchýlil k přímé korupci, avšak „vykupuje“ to štedrými příspěvky do obecního rozpočtu, za něž očekává (a získává) podporu ze strany obecního zastupitelstva; č. 34, 25. 11. 2002.

²⁵ Např. resp. č. 98, 26. 3. 2003, soudí, že „vzhledem k tomu, že znám i odlehle stránky rakouských duší, vím o tom, že určitá středoevropská malost, závist, umolousanost [projevující se i v ekonomickém jednání] je jevem univerzálním, táhnoucím se od staré monarchie [Rakousko-Uherska], který byl vlivem „stepí z východu“ [SSSR] pouze určitým způsobem hypertrofován, ale ne vyvolán“. Podobně daleko byla ovšem ochotná jít jen menšina respondentů, především více vzdělaných a přicházejících z evropských zemí.

al. 2003] nebo v případě reemigrantů z Rumunska [Secká 1993; Nešpor, Hornofová, Jakoubek 2002], aniž by jej bylo možné bezvýhradně idealizovat. Samozřejmě stejně jako není celá česká společnost oddaná bezuzdné materiální spotřebě, stejně tak se všichni reemigranti do České republiky nevrátili z čistě idealistických pohnutek a svým pozitivním příkladem a/nebo tlakem nepůsobí na „westernizaci“ zdejší podnikatelsko-pracovní sféry. Přesto lze hovořit, alespoň v rovině ideálních typů či tendencí, o této axiální dichotomii, začínající právě již reemigračními důvody českých západních emigrantů. Zatímco při rozhodování Čechů v zemích bývalého Východního bloku o jejich návratu do „staré vlasti“ nepochybně (spolu)působily ekonomické a sociální důvody, snaha o zlepšení vlastního postavení, v případě západních emigrantů tomu tak v naprosté většině nebylo. Jako nejdůležitější rozhodovací kritérium se uplatnila existence či možný vznik nových silných sociálních vazeb, nanejmé rodinného typu (manželských, respektive často i kohabitačních), a to v součinnosti se slabými sociálními vazbami a souvisejícím hodnotovým založením (nostalgie po „staré vlasti“, pocit sounáležitosti s českým národem a – v důsledku většinou neúspěšná – snaha „pomoci mu“ prostřednictvím vlastních zkušeností z fungování vyspělých zemí atp.).²⁶ Teprve na dalším místě stály faktory hospodářské a pracovní a to v první řadě „aktivní“, spočívající v možném „vzorovém“ zavedení nových ekonomicko-pracovních institucí nebo v jiném typu aktivní participace ke české transformaci, nikoli „pasivní“ využívání neznalosti a nedostatků českého prostředí, z níž byli emigranti často obviňováni [cf. např. Frýbort 2000]. Jak jsem ukázal již dříve, rozhodně tedy neplatí běžný soud české populace, že ze Západu reemigrovali především ekonomicky neúspěšní jedinci [Nešpor 2002a: 802–804], přičemž jejich subjektivně vnímaná relativní ekonomicko-pracovní úspěšnost sice byla důležitým motivačním faktorem reemigrace či jejího odmítnutí, avšak pouze v součinnosti s faktory dalšími, souvisejícími především se strukturou a funkcí sociálních a symbolických vazeb. Mezi reemigračními motivy se však poměrně překvapivě objevila dokonce i náboženská zdůvodnění, jejichž výskyt (7 %) a význam nepochybně neodpovídá subjektivní významnosti této sféry u majoritní populace – ačkoli možná právě proto je tak zdůrazňován reemigranty [Nešpor 2003: 209–210].

Základní hodnotovou diferencí mezi západními reemigranty a jejich českými spoluobčany, jejíž nepochopení výrazně ovlivňuje i sociální konstrukci (negativního) obrazu reemigranta, je rozdíl v pojetí vztahů individua a kolektivity, který se promítá do všech institučních sfér. Postoj reemigrantů, vyplývající z jejich osobní zkušenosti integrace do cizího prostředí, ale především z norem chování běžných v západním světě, bychom mohli nazvat fundamentálním individualismem. Nejde přitom o „metodický individualismus“, teorie racionální volby a dalších ekonomických přístupů ve společenských vědách (včetně neoklasicismu), jako spíše o vědomí, že jakékoli sociální jednání v sobě nezbytně nese patřičnou odezvu okolí. Jinak řečeno, jde o přesvědčení, že sociální skupina, ať už jakkoli velká, je především souborem sociálně jednajících jedinců, vytváří se právě a pouze tímto jednáním, které má stěžejní vliv i na postavení jedince v sociální hierarchii. Podle tohoto poje-

²⁶ Cf. pozn. č. 13. „Nacionalistické“ důvody reemigrace byly typické zejména pro starší respondenty, narozené před rokem 1948.

tí nelze nic získat „zadarmo“ a naopak cokoli je „dáváno“, vyžaduje protihodnotu; reemigranti tak vlastně „kalkulují“ mnohem víc než běžná česká populace, respektive mnohem důsledněji. V jejich pojetí neexistují „nevratné půjčky“ ani ekonomické jednání překračující legální rámec, buď (nereflektovaně) proto že na takové jednání nejsou zvyklí, anebo proto že je považují za nevýhodné z dlouhodobého hlediska. Tuto skutečnost dokumentuje např. výpověď holandského respondenta, zaznamenaná při jiném výzkumu, „Mnozí Češi, se kterými jsem obchodně měl co do činění, neměli zkušenosti s obchodem, chtěli rychle zbohatnout, a to i podvody a na úkor můj i jiných. Necháпали, že dobré jméno a spolehlivost obchodníka jsou základem jejich živnosti“ [Brouček, Hrubý, Měšťan 2001: 42].

Fundamentální individualismus však rozhodně neznamená nezájem o věci veřejné, protože tyto struktury tvoří – legální i „zvykové“ – hranice sociálního jednání a tím přispívají k maximalizaci zisku, nikoli jen (a patrně ani především) v rovině ekonomického kapitálu, jako spíše v rovině kapitálu sociálního. Skutečnost že podstatná část západních reemigrantů přišla do České republiky zcela nebo částečně s nadějí na pomoc rodné zemi a mnozí z nich se později široce zapojili do veřejných, občanských a kulturních aktivit, jimi samozřejmě byla subjektivně vnímána v této optice – za tuto pomoc očekávali „protislužbu“ přinejmenším v podobě sociální akceptace. Neboť jakkoli se českým vystěhovalcům především z 60. a 70. let v emigraci „strašně stejskalo“²⁷ po národu, vlasti a dalších entitách podobného řádu, byli to především oni sami, kteří se s tímto steskem potýkali a kteří později očekávali nikoli snad jeho materiální „kompenzaci“, jako spíše kladné přijetí a společnou práci na dalším budování lokálního, zájmového, národního a dalších společenství, z jejichž fungování by měli mít prospěch všichni partcipanti. Naproti tomu majoritní pojetí vztahu jedince a kolektivu/společnosti bylo a je sice také individualistické, avšak orientované primárně na spotřebu, vyjádřené snahou o maximální využití kolektivity ve prospěch individuálního/rodinného konzumu, aniž je za to něco „vraceno“. „Vstřícné [a morální] chování ... ve vlastním domě nezačínalo, ale končilo zde“ (Holý 2001: 29), což platilo nejen v období tzv. normalizace, ale v percepci reemigrantů dosud tvoří základní rámec sociálního jednání české majority.

Individualismus spotřeby ovlivňuje také statusově demonstrační jednání, přičemž si česká sociální majorita, na rozdíl od západních reemigrantů, snaží udržet při-

²⁷ Resp. č. 3, 7. 5. 2002; podobně se vyjádřila více než polovina respondentů, některé z nich to v předlistopadovém období vedlo i k tzv. úpravě vztahů s ČSSR (negativní konotace tohoto stavu ovšem způsobily, že jen 13 z nich tuto skutečnost samo zmínilo). Zdálnivě paradoxně k tomu se jen menší část (38 %) věnovala činnosti krajských sdružení, z toho jen 16 osob (42 %) v alespoň částečně politicky angažovaných (tzv. exil), a mnohem více naopak jejich činnost přímo odmítalo jako „folklórní přežitky“ (62 %; zde se ovšem uplatnila i spolupráce některých těchto sdružení, vyjma politických, s domácím komunistickým režimem, např. v Belgii); prakticky všichni (i ti, kteří se na krajských aktivitách podíleli) ovšem dávali přednost sociální a politické participaci v hostitelských společnostech, především na lokální a komunitní (hlavně profesní a náboženské spolky) úrovni. Např. podle názoru resp. č. 97, 26. 3. 2003, krajské sdružování „vede k naprostý izolaci a k naprostému ghettoismu“, jiný resp. č. 90, 19. 3. 2003, sdělil, že „v tom ovzduší jsem nemohl žít“ apod.

nejmenším zdání egalitarity, potlačovat veřejnou prezentaci vlastních úspěchů, anebo naopak jí zcela „popustit uzdu“ v podobě veblenovské demonstrativní spotřeby (materiálních statků). Naopak reemigranti ze Západu majetek zhusta vnímají v intencích weberovského „povolání“, jako statky jim jen „svěřené“ za účelem dalšího rozhojnění a/nebo kultivace. Podobně je tomu i v jiných případech institucionalizovaného sociálního jednání. Například při vstupu do českého prostředí byli reemigranti obvykle překvapeni nízkou mírou plnění neformálních dohod a naopak komplementární nedůvěrou a formalismem nanejvýš úředního jednání. Setkávali se s ní doslova na každém kroku, počínaje neustálým prokazováním totožnosti, přes písemnou fixaci všech dohod či kontraktů, až po tvrdé vyžadování formálních náležitostí pro výkon zaměstnání, bez ohledu na individuální schopnosti a zkušenosti ze zahraničí. Jakkoli přitom mnohdy šlo o prostředky interpersonálního konkurenčního boje, již sama možnost, že k němu mohlo být využito povýtce formálních, „byrokratických“ hledisek, má podstatnou výpovědní hodnotu o soudobé české společnosti. Tento formalismus a spotřební individualismus, který zakládá kolektivistické pojetí národa [Holý 2001], přitom je do značné míry důsledkem poměrně nízké sebejistoty většiny české populace, kompenzované například závistí a záští vůči reemigrantům. Naopak právě oni, a zejména přistěhovalci ze Spojených států, přitom vysokou mírou sebejistoty kladli jako jednu z nejnужnějších podmínek pracovního úspěchu.

Rozdíl mezi (českým) spotřebním individualismem a (západním, reemigrantským) individualismem fundamentálním přitom může mít své kořeny – přijmeme-li Weberovu konceptualizaci „protestantské etiky a ducha kapitalismu“ – v (původně) nábožensky založených hodnotách práce a ekonomického jednání obecně. Pro tento výklad by svědčila i většinová reflexe reemigrantů, nezávislá na jejich náboženském přesvědčení nebo jeho absenci [cf. i Frýbort 2000: 16], že „duchovní stránku věci tedy {v ČR} v rámci toho kapitalismu lidí pomíjej, protože myslěj, že to tam není ... Spousta lidí nenavštěvuje kostel, nezamejšlí se nad duchovní stránkou života a jenom prostě hromadí majetek. A to není vůbec správný“.²⁸ Krátce řečeno, fundamentální individualismus západních reemigrantů, stejně jako relativní úspěšnost vyspělých zemí byla v jejich očích podmíněna hodnotovou racionalitou, založenou na dlouhodobé kalkulaci každého, tedy i socioekonomického jednání a zároveň na jamesovském „náboženství zdravé mysli“. Právě toto hodnotové založení, transponované do amerického národního étosu, „občanského náboženství“ [Bellah 1991: 168–189], tvořilo zejména podle reemigrantů z anglosaských zemí nejdůležitější zdroj jejich úspěchu, zatímco česká společnost se podle nich vyznačuje jak jeho absencí tak – a to především – zásadním nepochopením, vedoucím až ke „karikatuře“ v podobě ekonomického „liberalismu bez liberálů“, racionality povýtce účelové. Ve zkratce to vyjadřuje mnohonásobná negativní zkušenost reemigranta z Kanady, „jestliže ten člověk {obchodní partner v ČR} měl možnost dosáhnout něčeho podrazem anebo přímou cestou, tak zásadně volil ten podraz, protože na ten věřil“.²⁹

²⁸ Resp. č. 43, 18. 12. 2002 (mimořádně: tato respondentka byla nevěřící). [K této otázce podrobněji Nešpor 2003: 216–223.]

²⁹ Resp. č. 87, 12. 3. 2003.

Závěry

Provedený výzkum zpochybnil nebo i vyvrátil řadu českou společností běžně tradovaných předsudků a klíše v hodnocení reemigrantů ze Západu v 90. letech 20. století, z nichž podstatná část bohužel pronikla i do odborné literatury.³⁰ Na prvním místě je to striktní, původně emické (F. Peroutka), rozlišování mezi „politickými uprchlíky/exulanty“ a „ekonomickými emigranty“ na Západ, které se potom projevovalo i v hodnocení a sebehodnocení reemigrantů. Jak jsem již ukázal jinde, žádné striktní dělení na politické a ekonomické emigranty není možné [Nešpor 2002a: 10], což je i závěr ke kterému dospěla současná světová odborná literatura [cf. např. Faist 2000: 22–25; Castles, Miller 1998: 76]. Diferenciace mezi (politickými) uprchlíky a (hospodářskými) migranty je totiž dílem politicko-právní kultury, které má své oprávněné místo v politické publicistice (P. Tigríd), nejde však o typologickou diferenciaci vědeckých kategorií. Zatímco však toto rozdělení vycházelo z emické sebedefinice českých emigrantů a emigraci jako takovou (respektive jen jednu její část) vnímalo vysoce pozitivně, postoj současné sociální majority k reemigrantům ze Západu je přinejmenším ambivalentní [Holý 2001: 65–68; Chlupka 1992: 14]. Navrátilci ze Západu jsou považováni za tamní *losers*, nezvládnuvší zapojení do socioekonomických struktur vyspělého světa a proto se vracející do českých zemí, přičemž jejich hlavním cílem má být zneužívání kapitalistického *know-how* k ziskovým cílům na úkor standardní české populace. Názory tohoto typu přitom jsou stále poměrně časté, nadto českými emigranty i reemigranty silně reflektované [cf. např. Frýbort 2000] a proto negativně ovlivňující další vývoj českých reemigrací z této oblasti. Přestože přitom k ojedinělým případům tohoto typu skutečně došlo, provedený výzkum ukázal, že se jedná o sociologicky nevýznamné excesy, jen výjimečně mající širší ekonomický či sociální dopad. V naprosté většině případů české západní emigranty k reemigraci vedly jiné než hospodářské a mocenské důvody, a pokud se uplatnily i ty, tedy odlišným a spíše celospolečensky prospěšným způsobem. Nejméně dvě třetiny reemigrantů totiž lze označit za ekonomicky, pracovní a sociálně úspěšné v hostitelských zemích, přičemž svým návratem do České republiky si spíše pohoršili [cf. Nešpor 2002: 57–59, 73–74]; zajímavé přitom je, že míra objektivní socioekonomické úspěšnosti v zahraničí byly nižší u těch emigrantů, kteří aktivně participovali na českém krajanském/„exilovém“ hnutí a především na jeho politických aktivitách. Výzkum však především prokázal naprosto stěžejní vliv sociálních a symbolických vazeb na (re)emigrační chování.

Hodnotové a sociokulturní „podloží“ reemigračních procesů, ruku v ruce s jeho „emickým“ uvědomováním, přitom zároveň prezentuje důležité zdroje zúčastněné sociologické reflexe některých institucí soudobé české společnosti, na prvním místě kulturních vzorců uplatňujících se v ekonomickém a sociopolitickém prostoru. Zatímco česká společnost je výrazně „tradicionalistická“, uplatňuje některé mentální a behaviorální vzorce, které mají svůj původ v rozkladu „reálně-socialistické-

³⁰ Cf. mou recenzi v časopise *Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 10/2003: 186–189.

ho“ životního stylu nebo jím byly petrifikovány, reemigranti, stejně jako dnes již nikoli ojedinelí západní podnikatelé v ČR, se jeví jako svého druhu „vyslanci Západu“, poněvadž nejen disponují znalostí, nýbrž i aktivně uplatňují vzorce chování běžné ve vyspělém světě. Typicky se to projevuje jejich větší pracovitostí, respektive spíše větším zájmem o pracovní činnost, jež nutně nemusí být hlavním zdrojem obživy, která však je vnímána v intencích weberovského „povolání“. V případě jejich pracovní či společenské zainteresovanosti se pak jedná o zásadní identifikaci s firmou nebo jinou kolektivní entitou, jež není vnímána negativně, jako subjekt „beroucí“ a „vyžadující“, nýbrž spíše recipročně „dávající“ v pozitivním smyslu. Naproti tomu v české populaci dosud převládá spotřební individualismus, orientující se na maximalizaci okamžitého osobního/rodinného zisku, projevovaného a demonstrovaného materiální spotřebou, zatímco (sebe)identifikace s širšími kolektivními entitami chybí. Tak je tomu i v případě zaměstnanců zahraničních firem, pobírajících sice nadprůměrné mzdy, ale přesto neschopných náležitě kolektivní zainteresovanosti, což naopak jejich zaměstnavatelům v řadě případů umožňuje jejich využívání nebo až zneužívání v podobě sice lépe placené avšak nevyhovující práce, jíž by ve vyspělém světě nemohli dosáhnout (přesčasová práce, vynucená flexibilita, nejrůznější omezení na hraně zákona, nedodržování pravidel bezpečnosti práce apod.). Vidina materiálního zisku, transformovatelného do předmětů materiální spotřeby, je přitom natolik lákavá, že se získáváním takovýchto zaměstnanců firmy nemají potíže; v případě většinové populace podobné skutečnosti demonstruje kupříkladu snadná ovlivnitelnost reklamou nebo přílišný respekt vůči formálním autoritám.

Za vskutku nejdůležitější kognitivní kategorii, ovlivňující myšlení, cítění a jednání současné české populace, přitom lze považovat kategorii času. Veškeré hodnoty, nebo alespoň jejich podstatná část totiž jakoby pocházely z minula (nikoli nutně z období před rokem 1989), byly již dosažené a je třeba je jen „hájit proti nepřítelům“. Ať již jimi jsou reemigranti, další imigranti nebo jen mladší a flexibilnější část populace, je proti nim argumentováno prostřednictvím již dosažených kvalifikačních stupňů (např. vzdělání, manažerské zkušenosti), lepší znalosti systému včetně jeho neformálních a mimolegálních složek (např. jednání se státní správou, schopnosti uplatňovat korupční a lobbyistické prostředky) a především využívání existujících sociálních sítí, „známostí“ a podobných neformálních struktur. Existence těchto sociálních a symbolických vazeb a jim odpovídajících behaviorálních strategií na jednu stranu slouží jako prostředek mnohdy ostrého konkurenčního boje v sociální, ekonomické a patrně i politické oblasti, zároveň však funguje jako mertonovské „sebenaplňující proroctví“. Nedostatečně silní aktéři, například malé a střední firmy nebo zájemci o zaměstnání, se totiž musí podmínkám českého socioekonomického prostředí buď přizpůsobit, nebo v něm jsou dlouhodobě neúspěšní; jistý tlak na změnu si mohou „dovolit“ jen relativně velké firmy, snažící se sice o maximalizaci vlastních výhod v rámci konkurenčního boje, tím však umožňující a rozšiřující aplikaci standardů běžných v západním světě. Je přitom pravděpodobné, že tento trend bude v dalších letech po vstupu ČR do EU v souvislosti s integračními a zároveň globalizačními procesy spíše sílit.

Otázka dalšího vývoje nicméně zůstává nejasná; zatímco totiž kupř. rakouská společnost prošla v souvislosti s institucionální „europeizací“ zásadním přerodem, likvidujícím řadu institučních pohrobků „starého mocnárství“ (z nichž mnohé jsou známé i z ČR), v české společnosti se patnáct let po Sametové revoluci udržuje množství mentálních a kognitivních konstrukcí i behaviorálních zvyklostí z období vlády komunistické diktatury, zejména z období tzv. normalizace. Typickým příkladem je percepce kapitalismu „marxistickýma očima“, jež se případně – nikoli zcela neoprávněně – dovolává některých kritiků jeho současných forem [např. Sennett 1998; Hertz 2001], která však vychází primárně z vulgárně-marxistické politické ekonomie, nebo jejího „neoklasického přeznačení“. Kritické shrnutí, že „český člověk si během komunistického období osvojil různé taktiky a praktiky, které ho ochránily před zvlí režimu, ale pro rozvoj normální občanské společnosti jsou jed“ [Frýbort 2000: 152], zde proto vystupuje s obzvláštní silou a naléhavostí. Zda tento stav bude dále petrifikován a replikován, včetně „přizpůsobení“ západních aktérů institucím českého prostředí, nebo zda česká společnost od těchto aktérů postupně přijme – ač to prozatím odmítla udělat ze strany reemigrantů, přičemž o další rozvinutí této množnosti namnoze již přišla – standardy vyspělého světa a „europeizuje se“, dlužno ponechat dalšímu vývoji.

ZDENĚK R. NEŠPOR *vystudoval obecnou antropologii na FHS UK a religionistiku na FF UK, dokončuje doktorské studium na Ústavu českých dějin FF UK. Zároveň je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR a asistentem na FHS UK. Soustavně se věnuje historii a sociologii náboženství, sociologii kultury se zaměřením na hodnoty a instituce a sociální antropologii ČR a balkánské oblasti. Publikoval monografie Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty (SOÚ AV ČR, Praha 2002) a Víra bez náboženství? (Albis international, Ústí nad Labem 2004) a tři desítky studií v odborných časopisech; v tisku je jím editovaný sborník Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství (SOÚ AV ČR, Praha 2004).*

Literatura

- Bellah, Robert N. 1991. *Beyond Belief. Essays on Religion in a Post-Traditionalist World*. Berkeley: University of California Press.
- Berger, Peter L. 1993. *Kapitalistická revoluce. Padesát prepozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa.
- Brettel, Caroline B., James F. Hollifield (eds.) 2000. *Migration Theory. Talking Across Disciplines*. New York – London: Routledge.
- Brouček, Stanislav, Karel Hrubý, Antonín Měšťan (eds.) 2001. *Emigrace a exil jako způsob života*. Praha: Karolinum + EÚ AV ČR.
- Castles, Stephen, Mark J. Miller 1998. *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. New York – London: Guilford Press.
- Cizinci 2002. *Cizinci v České republice/Foreigners in the Czech Republic*. Praha: ČSÚ.

- Clifford, James 1988. *The Predicament of Culture. Twentieth-century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge: Harvard University Press.
- Faist, Thomas 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon Press.
- Frybort, Luděk 2000. *Češi očima exulanta aneb Osmaosmdesát pohledů zvenku. Výběr z úvah a esejí 1992–2000*. Praha: Annonce.
- Geertz, Clifford 2000. *Interpretace kultur. Vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Guiraudon, Virginie, Christian Joppke (eds.) 2001. *Controlling a New Migration World*. London – New York: Routledge.
- Hertz, Noreena 2001. *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*. New York: The Free Press.
- Hirschmann, Charles 1983. „America’s Melting Pot Reconsidered“. *Annual Review of Sociology* 9, 1983: 397–423.
- Hirt, Tomáš, Marek Jakoubek (eds.) 2004. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit. Antropologická perspektiva*. Plzeň: A. Čeněk (v tisku).
- Hoenekopp, Elmar 2000. „Central and Eastern Europeans in the Member Countries of the European Union since 1990: Development and Structure of Migration, Population and Employment.“ *OECD Seminar on Recent Developments in Migration and the Labour Market in Central and Eastern Europe in the Context of EU Enlargement*, Bratislava 2.–3. 5. 2000, Unpublished paper, pp. 1–43.
- Holý, Ladislav 2001. *Malý český člověk a skvělý český národ*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Horáková, Milada, Ivana Macounová 2004. *Mezinárodní pracovní migrace v ČR. Bulletin č. 13*. Praha: VÚPSV.
- Chlupka, Vladimír 1992. „Černobylská přesídlovací akce v názorech obyvatel Rokytnice v Orlických horách.“ Pp. 14–17 in *Češi v cizině 6*. Praha: ÚEF ČSAV.
- Kymlicka, Will 1998. *Finding Our Way. Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*. Toronto – Oxford: Oxford University Press.
- Lavoie, Don, Emily Chamlee-Wright 2000. *Culture and Enterprise. The Development, Representation and Morality of Business*. London – New York : Routledge.
- Light, Ivan, Steven J. Gold 2000. *Ethnic Economies*. San Diego: Academic Press.
- Lněničková, Jitka 1999. *České země v době předbřeznové*. Praha: Libri.
- Massey, Douglas S. et al. 1998. *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of Millennium*. Oxford: Oxford University Press.
- Myant, Martin R. 2003. *The Rise and Fall of Czech Capitalism. Economic Development in the Czech Republic since 1989*. Cheltenham – Northampton: E. Elgar.
- Nešpor, Zdeněk R. 2002. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelům k západní reemigraci 90. let*. Edice Sociologické texty/Sociological Papers SP 02:4. Praha: SOÚ AV ČR.
- Nešpor, Zdeněk R. 2002a. „The Disappointed and Disgruntled. A Study of the Return in the 1990s of Czech Emigrants from the Communist Era.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (6): 789–808.
- Nešpor, Zdeněk R. 2003. „Náboženství a emigrace 20. století. Český případ.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 11 (2): 205–226.
- Nešpor, Zdeněk R. et al. 2003. *Proměny českých socioekonomických hodnot na přelomu století*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Nešpor, Zdeněk R., Martina Hornofová, Marek Jakoubek 2002. „Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část čtvrtá.“ *Lidé města, Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 8/2002: 85–104.

- Nosková, Helena 2002. „Tolerance, minority a cizinci v České republice.“ Pp. 45–54 in Šrajerová, Oľga (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava – Praha: Slezský ústav SZM + DIS RE.
- Potůček, Martin et al. 2003. *Putování českou budoucností*. Praha: Gutenberg.
- Secká, Milena 1993. „Migrace Čechů z Rumunska do České republiky (bývalé ČSFR) a vývojové aspekty jejich adaptačního procesu“. *Český lid* 80 (3): 177–84.
- Sennett, Richard 1998. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York – London: W. W. Norton.
- Schlesinger Jr., Arthur M. 1991. *The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society*. Knoxville: Whittle Direct Books.
- Stark, Oded 1991. *The Migration of Labour*. Oxford: Blackwell.
- Statistická ročenka České republiky 2003*. Praha: ČSÚ + Scientia.
- Swedberg, Richard 1997. „New Economic Sociology. What Has Been Accomplished, What Is Ahead?“ *Acta Sociologica* 40 (2): 161–182.
- Swedberg, Richard. 2003. *Principles of Economic Sociology*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Tilly, Charles, Chris Tilly 1998. *Work Under Capitalism*. Boulder – Oxford: Westview Press.
- Václavíková, Anna 2002. „Cizinci na trhu práce v České republice na přelomu tisíciletí“. Pp. 271–275 in Šrajerová, Oľga (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava – Praha: Slezský ústav SZM + DIS RE.
- Valášková, Naďa 1992. „K adaptaci současné reemigrační vlny Čechů z Ukrajiny“. *Český lid* 79 (3): 193–206.
- Večerník, Jiří 2002. „Výzkum společenské transformace a česká sociologie.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (1–2): 55–77.
- Večerník, Jiří 2003. *Work and Job Values in CEE and EU Countries*. Edice ST/SP SP 03:3. Praha: SOÚ AV ČR.
- World Migration 2003. Managing Migration – Challenges and Responses for People on the Move*. Geneva: IOM.
- Yans-McLaughlin, Virginia (ed.) 1990. *Immigration Reconsidered. History, Sociology and Politics*. New York – Oxford: Oxford University Press.